

масово унищожение, показващи най-бързото разрешение на проблемите за пренаселеността, за икономическата ненужност и обществената невкорененост на масите са колкото предупреждение, толкова и примамлива възможност. Нищо чудно тоталитарните решения на редица въпроси да надживеят надането на самите тоталитарни режими под формата на неустойими съблани, които ще изплуват всеки път, когато политически, социални и икономически нестогди изглеждат невъзможни за отстраняване с достойни човешки средства.

ИДЕОЛОГИЯ И ТЕРОР — НОВА ФОРМА НА УПРАВЛЕНИЕ

В предходните глави неколккратно бе подчертавано, че при тоталното господство не просто средствата са по-драстични, а че по самата си същност тоталитаризмът се отличава от останалите известни ни форми на подтисничество като деспотизъм, тирания и диктатура. В която и точка на света да завземе властта, той установява съвършено нови политически институции и унищожавя всички социални, правови и политически традиции на съответната страна. Независимо от специфичните национални традиции или от някакви особени духовни източници на идеология, тоталитарното управление неминуемо превръща класите в маси; премахва многопартийната система, като я заменя не с еднопартийна диктатура, а с масово движение; премества центъра на властта от армията в полицията и установява външна политика, открито насочена към световно господство. Съвременните тоталитарни управления са се развили от еднопартийни системи, но придобият ли действително тоталитарен характер, заночват да функционират според коренно различна ценностна система, спрямо която никакви традиционни правни и морални норми или прагматични категории, продиктувани от здравия разум, не могат да ни помогнат нито да заберец, нито да осенем, нито да предвидим някакво бъдеще.

Ако приемем, че безелите на тоталитаризма могат да се открият в историята чрез анализ на политическите наенки, заложени в така наречената криза на нашия век, неизбежно стигаме до извода, че тази криза далеч не представлява просто външна заплата или естествен резултат от нечия агресивна политика — било на Германия, било на Русия — и че както не изчезна с разгрома на нацистка Германия, така тя няма да изчезне и със смъртта на Сталин. Възможно е дори реалните опасности на днешния ден да изкристализират, макар и не непременно в най-жестоките си прояви, едва когато тоталитаризмът бъде безвъзвратно погълнат от миналото.

В контекста на подобни размисли логично възниква въпросът: тоталитарното управление, породено от тази криза и съ-

щевременно неин най-явен и недвусмислен белег, просто временна уредба ли е, заместваща своите методи за всяване на страх, организационните си способности и инструментите си за насилни от добре известния политически арсенал на деспотизма, тиранията и диктатурите, която дължи своето съществуване единствено на нагубния, но може би случаен крах на традиционните политически сили — либерални или консервативни, национални или социалистически, републикански или монархически, авторитарни или демократични? Или пък, обратно, нещо в самата природа на тоталитарното управление притежава особеност, която не може да се дефинира чрез сравнение с други, известни на Запад още от времето на древните философи форми на управление? Ако това е вярно, то-тези кореново нови и безпрецедентни форми на тоталитарната организация и дейност би следвало да се основават върху извоод от ограничението на брой основни оипити, които хората са извличали от съвместния си живот и участието си в обществените дела. В случай, че е наличие основен оипит, изразен политически под формата на тоталитарно господство, то, предвид безпрецедентния характер на тоталитарните форми на управление, излиза, че поради някакви неизвестни причини този оипит никога преди не е ставал основа за държавно устройство и целите му, макар евентуално да са били познати в някакъв друг аспект, не са промукували и определяли разрешаването на обществените проблеми.

Ако погледнем към въпроса от перспективата на историята на идеите, той зазвучава крайно неправоподобно. Защото формите за управление на човешки общности са твърде малко на брой и — открити още в далечното минало и класифицирани от гърците — са доказали през вековете изключителната си устойчивост. Ако приложим установените от тях закономерности, чиято основополагаща идея въпреки вариациите остава непроменена през двете хилядолетия и половина, разделящи Платон от Кант, веднага бихме се поблазили да изтъкуваме тоталитаризма като един вид съвременна форма на тирания: беззаконно управление, с власт, съсредоточена в ръцете на един единствен човек. Откакто свят светува, отличителните белези на тиранията са: от една страна, произвоод на неограничавана от закони власт, насочена в интерес на властника и срещу интересите на управляваните, и от друга — страх, като предопределящи принципи на всяко действие: страх у властника от народа и у народа от властника.

Вместо да наричаме тоталитарното управление безпрецеден-

тно, бихме могли да кажем, че то възрявява самата алтернатива, върху която почиват всички определения за същността на различните форми на управление, заложиени в политическата философия: алтернативата между законово и беззаконно управление, между произвоодна и легитимна власт. Безспорно законовоо управление и легитимната власт, от една страна, и беззаконноо и произвоодната власт, от друга, винаги са били свързани помежду си, при това неразривно. Но тоталитарното господство ни извярява пред коренно различен тип управление. То същностно не защита каквито и да било установени закони. — и то до толкова, че не признава дори онези закони, които само е въвело (в това отношение най-красноречивият пример е Съветската конституция от 1936 година), или просто не си е направило труда да премахне (Ваймарската конституция, която нацисткото правителство така и не отменя). Тоталитарното управление обаче далеч не функционира, без да се ръководи от закони, нито пък е произвоодно: според твърденията си то стриктно и недвусмислено следва онези закони на природата или историята, от които се предполага, че произтичат всички установени норми на поведение и дейност.

— Според чудовищното и непонятно на пръв поглед твърдение на тоталитарното господство то далеч не е „беззаконно“, а стига до онези изначален източник, от който всички установени закони черпят своята крайна легитимност, и не само че не е произвоодно, а далеч по-стриктно се подчинява на неодовластните на човека сили отколкото която и да било предшна форма на управление; не само не се съобразява с интересите на един единствен човек, а е готово във всеки един момент да пожертва личните жизнени интереси на всекиго с оглед провеждането на онава, което се приема за закон на историята или на природата. Незачитането на установените закони се представя като повисш правод ред, който, щом произтича от самия първоизточник, може да не се съобразява с по-низшата законност. Тоталитарното правораздаване претендира, че е открило как да се установи законът на справедливостта в световен мащаб, което обикновените законови норми признават, че не са в състояние да постигнат. Несъответствието между законност и справедливост никога не ще бъде преодоляно, защото критериите за добро и зло, от които всеки действащ закон черпи своята валидност — „природният закон“ важи за цялата вселена, божественият управлява човешката история, а обичаите и традициите извяряват закономерностите в общочовешките усещания, — неизменно са прекрелено общи и трябва да бъдат приложени

към безброй и непредвидими случаи, при което всеки отделен случай със своите специфични предпоставки и обстоятелства им убягва.

Тоталитарната законност, като отрича установеното правораздаване и изразява претенцията неопосредствано да установи господство на справедливостта върху цялата земя, упражнява законите на историята или на природата, без да ги свежда до норми за добро и зло в индивидуалното поведение. И се очаква, че ако законът на природата и законът на историята бъдат прилагани правилно, в края на краищата ще се стигне до създаването на едно ново човечество — именно тази надежда се крие зад домогванията на всички тоталитарни правителства до глобално господство. Тоталитарната политика претендира, че превръща човешката раса в активен и безпогрешен проводник на един закон, на който при други условия хората се подчиняват само неохотно и насивно. Вярно е, че тоталитарните режими прекъсват връзката между своите страни и цивилизацията свят с чудовищните си престъпления, но е вярно също така и че тази преступност е резултат не чисто и просто на някаква агресивност, безогледност, военолюбие и предателство, а на съзнателното унищожаване на онзи *consensus iuris*, който според Цицерон е в основата на понятието народ и който в наши дни, под формата на международни правни норми, е основа за съществуването на цивилизования свят, като крайгълен камък на международните отношения, дори в условията на война. Както моралната присъда, така и предвиденото в закона наказание предполагат наличието на това първоначално съгласие: престъпникът може да бъде осъден справедливо само защото също участва в този *consensus iuris* и дори божественият закон може да бъде прилаган единствено когато хората се вслушат в него и го приемат.

Именно в това е основната разлика между тоталитарното и всички останала схващания за същността на закона. Тоталитарната политика не замества едно законодателство с друго, не установява свой собствен *consensus iuris*, не създава чрез революционни средства някаква нова форма на правораздаване. Незачитането към всички, дори към собствените установени закони говори за увереността, че ще се сбави без какъвто и да било *consensus iuris*, като в същото време не се подава на тиранично беззаконие, произвол и страх. И тя действително може без *consensus iuris*, защото обещава да освободи приложението на закона от всякаква връзка с определено деяние или с волята на човека. Тя обещава справедливост на земята, защото претенди-

ра, че ще превърне самото човечество във изпълнение на закона.

Това отъждествяване на човека със закона, което сякаш заличава несъответствието между законност и справедливост — кастелна орех за правната мисъл още от древни времена — няма нищо общо с *lumen naturale* или гласа на съвестта, чрез който, предполага се, природата или божественото, вдъхващи сили на *ius naturale* или на исторически огласените божествени повели, откриват своята истинност в душата и помислите на човека. Но това разкриване така и не е превърнало човека в подвижно изпълнение на закона, а напротив, винаги си е оставало нещо отделно от него в качеството си на авторитетен съдник, изискващ съгласие и подчинение. Природата и божественото като източници, от които установените закони черпят своята валидност, винаги са се смятали за неизменни и вечни. Действащите закони и в миналото, и в наши дни търпят изменения в зависимост от обстоятелствата, но в сравнение с много по-бързо променящите се човешки деяния те също са относително устойчиви във времето и тази своя устойчивост черпят от неизменните си източници на достоверна истинност. Ето защо установените закони са изначално призвани да стабилизират динамичното човешко поведение.

В интерпретацията на тоталитаризма всички закони вече са се превърнали в закони на движението. Когато нацистите говорят за закона на природата или болшевиките — за закона на историята, нито природата, нито историята вече са онзи неизменен съдник на делата на смъртните, а сами са се превърнали в движение. Нацистката вяра в расовия закон като заложено в човека проявление на закона на природата се основава на Дарвиновата идея, че човекът е продукт от развитието на природата, което не непременно свършва с рождата на съвременните хора. По същия начин болшевишката убеденост в класовата борба като израз на закона на историята се базира на Марковата представа за обществото като продукт на един огромен но мащабите си исторически процес, чийто ход се определя от специфичния закон на едно движение, устремено към далечното необозримо бъдеще, когато ще отвори от само себе си.

Разликата между историческия подход на Маркс и натуралистичния на Дарвин е била изтъквана многократно, при това най-често — и с основание — в полза на Маркс. Подобни съпоставки обаче сякаш изтласкват на заден план огромния интерес на Маркс към теориите на Дарвин и несъмненото влияние, което те му оказват. А Енгелс, изразявайки възхищението си от

научните постижения на Маркс, го нарича „Дарвин на историята“.¹ Ако се вгледаме не в изводите, а в основната философска позиция на двамата учени, се оказва, че в крайна сметка историческият ход и развитието на природата са едно и също. Дарвин ввежда понятието развитие в природата и твърди, че поне що се отнася до биологията, движението на естеството не е кръгообразно, а праволинейно, устремено към безкраен прогрес, което всъщност означава, че природата един вид е възвлячена в историята, че битието се разглежда като историческо. „Природният“ закон за оцеляване на най-пригодните е толкова природен, колкото и исторически и като такъв е приложим от расизма, подобен на Марксовия закон за оцеляването на най-прогресивната класа. От друга страна, класовата борба като движеща сила на историята у Маркс е просто външен израз на развитието на производителните сили, които на свой ред се коренят в човешка „способност за труд“. Според Маркс трудът не е историческа, а природно-биологична сила, освобождавана в резултат на човешкия „метаболизъм с природата“, посредством който човек съхранява своя живот като индивид и възпроизвежда собствения си вид.² Енгелс долавя съвсем ясно сходството в изходните позиции на двамата учени, осмисляйки основополагащото значение на идеята за развитие и в двете теории. Невъроятният интелектуален похват в средата на миналия век по своята същност бе отказ реалността да се разглеждат и приемат „такива каквито са“ и всички явления заночнаха да се тълкуват само като етапи от някакво по-всеобхватно развитие. Дали за движеща сила на това развитие ще приемем природата или историята, остава на втори план. В рамките на тези идеологии самото понятие „закон“ променя значението си: от надежден ограничител, в чийто рамки се вмести човешките постъпки и подбуди, той се превръща в израз на самото движение.

Следвайки идеологическите речници, тоталитарните политици разкриват истинската същност на движението, като съвър-

¹ В надгробната си реч за Маркс Енгелс казва: „Също както Дарвин откри закона за развитието на органичния живот, Маркс откри закона за развитието на човешката история.“ Подобен коментар се среща в предговорът на Енгелс към изданието на *Семинял Manifesto* от 1890 г., а в предговора си към *Ursprung der Familie* той още по-ясно поставя „Дарвиновата теория за еволюцията“ и „Марксовата теория за производната стойност“ една до друга.

² Относно Марксовата концепция за труда като „извечна, наложена от природата необходимост, без която не може и дума да става за метаболизъм между човек и природа, а съществително тя може да има и живот“, см. *Критика*, т. 1, ч. 1, гл. 1 и 5. Цитатите от гл. 1, р. 2.

шено ясно показват, че процесът няма край. Ако същностният закон на природата гласи унищожение на всичко вредно и негодно за живот, то без въвеждането на все нови и нови критерии за вреден и негоден, би бил сложен край на съществуването на самата природа. Ако според закона на историята в класовата борба някои класи „отмират“ и не се сформират нови класи, които на свой ред „да отмрат“ под господството на тоталитарни управници, това би означавало край на самата история. С други думи, законът на убийството, благодарение на който тоталитарните движения заемат и упражняват властта, би останал закон на движението, дори ако един ден то успее да подчини цялото човечество.

Под законово управление тук разбираме политическо тяло, което се нуждае от установени правила, които да провеждат и да осъществяват в практиката неизменния *ius naturale*, или да превръщат извечните божии заповеди в критерии за правилно и грешно. Единствено чрез такива критерии, приели формата на установени за дадена страна закони, *ius naturalis* или Божите заповеди добиват политическа реалност. При тоталитарното управление мястото на установените закони се заема от тоталния терор, призван да проведе в действителността закона за движението на историята или на природата. Също както законите определят видовете простъпки, но съществуват независимо от тях — липсата на престъпления в едно общество не означава, че законите са ненужни, а напротив, че те функционират съвършено, — така и терорът при тоталитарно управление вече не е обикновено средство за подтискане на опозицията, макар да се използва и за такива цели. Терорът става тотален, когато бъде изцяло откъснат от опозицията, и функционира най-пълноценно, когато вече никой не му се противопоставя. Ако законността е същност на итераничните форми на управление, а беззаконие — на тиранията, терорът се превръща в същност на тоталитарното господство.

Терорът представлява осъществяване на закона на движението с основна цел да се освободи надиреварата на силите на историята или на природата в битието на човечеството, без да бъде възприетствана от каквито и да било спонтанни човешки действия. В това си качество терорът се стреми „да стабилизира“ хората в някакъв ред, за да отпирни силите на природата или на историята. Тъкмо движението определя враговете на човечеството, срещу които трябва да се насочи терорът, и не ше се донусне никакво свободно действие на опозиционери или на симпатизанти да попречи на унищожаването на обективния

враг на историята или на природата, на класата или на расата. Вина и невинност се превръщат в безсмислени понятия: „виновен“ е онези, който застава на пътя на природния или историческия процес, издал своята присъда над „низшите раси“, над „непригодните за живот“ индивиди, над „упадъчните класи и декадентските народи“. Терорът привежда тези присъди в изпълнение и пред неговия съд всички засегнати са субективно невинни: убитите — защото не са се противопоставили на системата, убийците — защото всъщност не са убийци, а изпълнители на смъртна присъда, произнесена от някакъв по-висш трибунал. Самите уравнени също не твърдят, че са сираведливи и мъдри, а че просто служат на съответните исторически или природни закони; те не ги прилагат, а осъществяват движението в съответствие със заложения в него закон. И щом законът за движението на някакви неподвластни на човека сили — природата или историята — е действителен закон, следователно и терорът е законен.

Терорът е изпълнение на един закон на движението, чиято крайна цел не е добруването на хората или интересите на един отделен човек, а производството на човечество, унищожавайки индивида в името на вида, жертвайки „частичното“ в името на „цялото“. Неподвластните на човека сили на природата или на историята имат свое начало и свой край, което ще рече, че те могат да бъдат възирени единствено от новото начало или от края, с които животът на всеки отделен човек ги актуализира.

При конституционно управление установените закони са призвани да издигат граници и да установяват канали за общуване между хората, чиято общност постоянно се излага на опасност с раждането на всеки нов неин член. Защото всяко раждане означава ново начало, означава създаването на един потенциално нов свят. Стабилността на законите съответства на постоянното развитие на всички човешки дейности — а това развитие ще бъде вечно, докато продължават да се раждат и умират хора. Законът ограничаваше всяко ново начало, като същевременно му осигурява свобода за развитие и възможности за поява на нещо съвършено ново и непредвидимо. За политическото битие на човека границите, налагани от установените закони, играят роля на наметка за историческото му битие: те гарантират предбитие на един нов свят и приемствеността за него, като надхвърлят живота на едно отделно поколение, обхващат всеки нов живот и се подхранват от него.

Тоталният терор лесно бива приеман за белег на тиранично управление, защото в началните си етапи тоталитарното управ-

ление е принудено да повтаря поведението на тираничните режими, като срива ограниченията на сътворените от хората закони. Но след себе си тоталният терор не оставя и следа от произволно беззаконие нито пак се развихря в името на произволната воля или деспотичната власт на едномо над всички, и най-малкото в името на война на всички срещу всички. Вместо граници и канали за общуване между отделните индивиди той изгражда железен пояк, който така ги притиска, че сякаш цялото разнообразие сред хората се претопява в Един Човек с гигантски размери. Да сринеш границите, издигани от закона сред хората, както прави тяранията, означава да заличиш всички човешки свободи, да унищожилш свободата като жизнена политическа реалност, защото ограденото от законите междучовешко пространство всъщност е жизненото пространство на свободата. Тоталният терор измолзва този стар похват на тиранията, но същевременно разрушава и беззаконната необятна пустош на страха и подозрението, която тиранията оставя след себе си. Тази пустош очевидно не е жизненото пространство на свободата, но все още позволява в известна степен обитателите да се движат и да действат, макар пронити със страх и недоверие.

Притискайки хората един към друг, тоталният терор заличава пространството помежду им. В сравнение с условията в неговия железен обръч дори пустинята на тиранията, доколкото тя все пак представлява някакво пространство, изглежда като гаранция на свободата. Тоталитарното управление не просто ограничаваша правата, но само смизава жизненни свободи, нито — поне доколкото можем да съдим от оскъдните данни — успява да изтръгне от сърцата на хората любовта им към свободата. То унищожаваша една от основните предпоставки за каквато и да било свобода; и най-елементарната възможност за движение, което е немислимо без наличието на пространство.

Тоталният терор, същността на тоталитарното управление, не съществува нито заради, нито срещу хората. Той е призван да обезначи силите на природата или на историята с несравнимо по рода си средство, което да ускори тяхното движение. А според собствения си закон това движение не може да спре, каквото и да се случи. В крайна сметка то неминуемо ще надделее и над най-моцните сили, породени от делата и волята на хората. Но може да бъде и почти винаги бива забавяно от свободата на човека и това дори тоталитарните властници не могат да отрекат, защото колкото и несъстоятелна и произволна да е тя според тях, тази свобода всъщност се изразява и в раждането на нови хора, поради което всяко раждане е едно ново

начало и в известен смисъл с него светът започва наново. За тоталитаризма фактът, че хората се раждат и умират не може да бъде друго освен досадно вмешателство в делата на по-висши сили. Поради това терорът, в качеството си на покорен слуга на природното или историческото движение, трябва да отстранява от този процес не просто всяка конкретна свобода, а първоизточника на свободата, дарявана на човека още с неговото раждане и изразяваща се в способността му да положи едно ново начало. В желязния обръч на терора, който заличава разнообразието сред хората и превръща милионите в Един, винаги и неминателно действат сякаш сам с едното от хода на историята или на природата, става възможно историческите или природните сили не само да се отрищат, но и да се ускорт до неопостижима от тях самите бързина. На практика това означава, че терорът изгнелнява на мига смъртните присъди, произнесени, както се предполага, от природата над „негодните за живот“ раси или индивиди или от историята над „отмиращите“ класи, без да изчаква по-бавния и не толкова ефикасен процес съответно на самата природа или история.

По тази логика, според която по своята същина самото управление е станало движение, един стар проблем на политическата мисъл сякаш намира изход, сходен с вече споменатото решение на несъответствието между законност и справедливост. Ако приемем, че същината на управлението е законността и под закон разбираме стабилизиращи обществените човешки дела сили (както всъщност е откак Платон призовава Зевс, бога на границите, със своите *Закони*), възниква въпросът за движението на политическото тяло и действията на неговите граждани. Законите ограничават деянията, без да ги вдъхновяват. В свободните общества тяхната значимост, но и проистичащите от тях усложнения се коренят във факта, че те насочват само как не бива, но не и как трябва да постъпва човек. По своята същност държавата никога не се отличава с подобна необходима гъвкавост, дори просто защото — пак още от времето на Платон — същността открай време е била дефинирана чрез нейната стабилност. Устойчивостта винаги е била гледана като един от най-сигурните белези на доброто управление. Още Монтеस्कьо я прилага като най-категорично доказателство за зловредната същност на тиранията, защото единствено тя може да бъде срината отвътре, да откъне от само себе си, докато всички други форми на управление биват премахвани от действието на външни обстоятелства. Когато се определя същността на формите на управление, открай време се прилага така на-

речения от Монтеस्कьо „принципи за действие“, различен за различните форми на управление, а и именно той подтиква и правителство, и граждани към обществена дейност и би могъл да служи за критерий, при това далеч по-всеобхватен от чисто отрицателната категория законност, при преценяване на всевъзможните дейности в сферата на обществените дела. Според Монтеस्कьо такива ръководни принципи и критерии за действие са: при монархията честта, при републиката добродетелта и при тиранията страхът.

При едно съвършено тоталитарно управление, когато всички хора са се превърнали в Един Човек, всяко действие цели да се ускори движението на природата или историята и всяко деяние представлява изгнелняване на вече дадена от природата или историята смъртна присъда, тоест създават се условия, при които терорът сам достатъчно надеждно поддържа постоянния ход на движението, без да е необходим какъвто и да било принцип за действие освен същността на самото движение. И все пак, доколкото тоталитарното управление все още не е завладяло света и стоманеният обръч на терора още не е превърнал всеки човек в частница от едно целокуно човечество, терорът с двойната си функция на същност на управление и принцип — не на действие, а на движение, не може да бъде осъществен напълно. Също както законността при конституционното управление не може сама по себе си да подтиква и да насочва човешкото поведение, така и терорът не е в състояние да го направи.

При настоящите условия, подобно на останалите, и тоталитарното управление все още има нужда от мѝра, направляваща поведението на гражданите в обществените дела, но нито се нуждае, нито би съумяло да приложи какъвто и да било принцип за действие в точния смисъл на понятието, тъй като смазва именно способността на човек да действа. При условията на тотален терор дори страхът вече не може да служи като фактор, определящ поведението, защото терорът подбירה жертвите си без оглед на индивидуалните действия и помисли, а преди всичко съобразно обективните необходими на природата или на историческия процес. При тоталитарните условия страхът се разгръща в неопознати дотогава мащаби, но вече е изчерпан откъм практическата си целесъобразност, тъй като чрез иродиктуваните от него постъпки човек вече не е в състояние да избегне опасностите, от които се страхува. Същото се отнася и до съирчателността или надкрената на режима; защото тоталитарен терор подбירה не само жертвите, а и ексекюторите си според обективни критерии, без изобщо да отчита убежденията и сим-

патните на съответния индивид. След масовите чистки в Съветска Русия и в държавите сателити постоянно елиминирани на убежденията като мотив за каквото и да било действие, е вече регистриран факт. Тоталитарната образователна система открива време се е стремела не да възпитават убеждения, а да смаже способността на човек изобщо да формира свои убеждения. Въвеждането на чисто обективни критерии в системата за подбор на СС частите е велико организационно изобретение, дело на Химлер, който подбира кандидатите по снимки според чисто расовите им белези. Самата природа решава не само кой да бъде ликвидирани, но и кой да бъде обучаван за ексекютор.

Няма определящ принцип за поведение, изведен от сферата на човешките постъпки от рода на добродетелност, чест, страх, който да е нужен или способен да задвижи държава, в която терорът вече не е средство за силаване, а се е превърнал в нейна същност. Принципът бива заменен със свършено нова мяра в обществените дела, която изцяло пренебрегва човешката воля за действие и служи на ненаситната жажда да се прозре законът на движението, в съгласие с който терорът действа и поради това от него зависи всяка отделна човешка съдба.

Жителите на една тоталитарна страна биват хвърлени и върнени в движението на природата или историята с цел да се ускори неговият ход и в тази си роля могат да бъдат единствено ексекютори или жертви на изначалния му закон. Според повелите на този процес онези, които днес унищожават цели раси, отделни индивиди или членове на унаследени класи и декадентски народи, утре ще бъдат принесени в жертва. С цел да направлява поведението на подвластните си, тоталитарното управление трябва да подготви в еднаква степен всеки от тях както за ролята на ексекютор, така и за ролята на жертва. Именно тази двустранна подготовка, заместила принципа за действие, представлява всъщност идеологията.

Идеологите — всевъзможните изми, които, както гордо твърдят техните последователи, са в състояние да обяснят всичко, до най-дребната случка, проследявайки произхода от една единствена предпоставка — представляват съвсем отскорошен феномен, като в течение на десетилетията ролята им в политическия живот бива незначителна. Само изводите от вече преживяното могат да ни помогнат да открием в тях определени елементи, превърнали ги в толкова зловещ помощник на тоталитарното управление. Едва Хитлер и Сталин откриват техния огромен организационен политически потенциал.

Идеологите са известни със своята научност — те съчетават научния подход с изводите от философски разсъждения и претендират да са научна философия. Думата идеология предполага възможност една идея да се приеме за обект на научно изследване, така както животинският свят е обект на зоологията, при което наставката *логия* в идеология, както и в зоология, означава чисто и просто *logoi*, съвкупността от научни твърдения относно съответния обект. Ако това е така, то всяка идеология следва да се смята за псевдонаука и псевдофилософия, отхвърляща принципите и на науката, и на философията. Деизмът например би представлявал идеологията, разглеждаща идеята за Бога, с която се занимава философията, но научните методи на теологията, за която Господ е доловима в откровението реалност. (Теология, за която Бог е не явяваща се в откровение даденост, а някаква идея, би била също толкова налудничавата, както и зоология, която не разглежда животинския свят в неговата физически осезаема материална реалност.) Ала ние знаем, че това е само част от истината. Деизмът, макар да отхвърля божественото себеразкритие, далеч не изказва просто „научни“ твърдения за Бога, представляващ нищо повече от една „идея“, а използва идеята за Бога, за да обясни развитието на света. „Идеята“ на измите — расата при расизма, Господ при деизма и пр. — не съставлява обект на идеологите нито пък наставката *логия* означава просто съвкупност от научни твърдения.

Наименованието на всяка идеология обозначава почти буквално нейната същност — логиката на определена идея. Нейн обект е историята, към която „идеята“ бива приложена, и резултатът не е съвкупност от твърдения за нещо, което е, а разкриване на процес, намиращ се в постоянно движение. За идеологията събитията в своя ход следват „закона“ и представят логично изложение на собствената ѝ „идея“. Идеологите претендират, че познават загадките на целия исторически процес — тайните на миналото, сложните проблеми на настоящето, неизвестностите на бъдещето — благодарение на логиката, заложена в съответната тяхна идея.

Никоя идеология не се интересува от тайнството на битието. По своя характер те са исторически и се занимават с възникването и отмирането, с развитата и падението на културите, дори когато се опитват да обяснят историята с някакъв „закон на природата“. Думата „раса“ за расизма не изразява искрен интерес към човешките раси като поле за научно изследване, а „идеята“, чрез която ходът на историята се обяснява като последователен процес.

„Идеята“, заложена в една или друга идеология, вече не представлява извечната същина на Платон, долавяна с очите на съзнанието, нито Кантовият регулиращ принцип на разума, а се е превърнала в средство за тълкуване на събитията. За идеологията историята не се явява в озарението на някаква идея (което би означавало, че историята се приема *sub specie* на някаква идеална вечност, разположена сама по себе си извън рамките на историческото движение), а като нещо, което може да бъде пресметнато с помощта на идеята. Тази нова функция на „идеята“ прозвуча от нейната собствена „логика“, според която движение, възникнало от самата идея, не се нуждае от външни фактори, които да го задействат. Расизмът всъщност представлява яврата, че в самата идея за расата е заложено движение, също както дензмът е убеден, че движението е заложено в самото понятие за Бог.

Допуска се, че ходът на историята и неговията логически процес съответстват един на друг, от което следва, че каквото и да се случи, то е предопределено от логиката на една „идея“. Но единствено възможното движение в рамките на логиката е процесът на последователно извличане на умозаключения от дадена предпоставка. Диалектичката логика, чийто основен процес минава от тезата през антитезата до синтеза, който на свой ред се превръща в теза за следващия диалектически ход, принципно не е по-различен, стига една или друга идеология веднъж да я приеме. Първата теза се превръща в предпоставка, чийто предимство за идеологическите тълкувания се крие във възможността с този диалектически метод всички фактически противоречия да се обяснят като етапи от едно и също последователно движение.

Щом логиката като движение на мисълта, а не като необходим механизъм за контрол на мисълта, се приложи към определена идея, тази идея бива трансформирана в предпоставка. Идеологическите обяснения на света прилагат тази операция много преди тя да разкрие недвусмислено своята плодотворност за тоталитарното мислене. Чисто негативният натиск на логиката — изключването на всякакви противоречия — става „продуктивен“, когато, изключайки умозаключения като най-обикновени доводи, започва от тях цяла серия размишления, които да бъдат наложени на разума. Този процес на извличане на доводи не може да бъде прекъснат нито от нова идея (която би представлявала друга предпоставка с различни последиствия), нито от новонатрупан онит. Открай време идеологите смятат, че една единствена идея е достатъчна да обясни целия ход на

събитията, изхождайки от съответната предпоставка, а че опитът не е в състояние да ни научи, защото всичко се тълкува в рамките на този последователен процес на логическа дедукция. Опасността от замяна на необходимата неокончателност на философската мисъл с тоталното тълкуване на една идеология и нейното *Weltanschauungs* (светоусещане — нем.) не се състои дори толкова в риска от провал заради някакво, най-често широко разпространено и винаги безкритично предположение, колкото от замяната на заложената в човека способност да мисли свободно със строгите рамки на логиката, но чиято сила човек може сам да се ограничи, при това не по-малко болезнено отколкото ако бъде заставен от външни сили.

Сами по себе си *Weltanschauungs* и идеологите от деветнайсетти век не са тоталитарни и макар расизмът и комунизмът да се превръщат в най-значимите идеологии на двайсети век, те принципно не са по-тоталитарни от останалите. А популяриността им се дължи на факта, че съставките на натрунания исторически онит, върху които те първоначално възникват — междурасова борба за световно господство и класова борба за политическа власт в съответните страни — от политическа гледна точка се оказват по-значими от базисните елементи на другите идеологии. От друга страна, всички идеологии съдържат елементи на тоталитаризъм, които обаче се развиват напълно само от тоталитарните движения, и така се поражда измамното впечатление, че всъщност тоталитаристични са само расизмът и комунизмът. Истината е, че същинският характер на всички идеологии се разкрива единствено от мястото на съответната идеология в анарата на тоталитарното господство. От такава гледна точка се открояват три характерни за всяко идеологическо мислене елемента.

Първо, в стремежа си към тотално тълкуване на света идеологите са склонни да обясняват не това, което е, а това, което идва, което се заражда и отмира. Те неизменно се съсредоточават върху елемента на движение, тоест върху историята в общайния смисъл на думата. Идеологите винаги са насочени към историята, дори на пръв поглед да тръгнат от природни предпоставки, какъвто е случаят с расизма, защото в този случай чрез природата просто се обясняват исторически проблеми и биват сведени до въпроси на природното развитие. Претенцията за тотално обяснение обещава да разкрие същността на всички исторически събития, да изтълкува миналото от край до край, да обхваща цялото ни познание за настоящето и обосновава да предрече бъдещето. Второ, в това си качество идео-

логическото мислене изцяло се отърсва от зависимостта си спрямо онита на битието, тъй като няма какво повече да научи от него, дори ако се отнася до нещо, току-що появило се и все още неустановено. Ето защо идеологическото мислене се откръсва от действителността, такава каквато я възприемаме с нетте си сетива, и упорито твърди, че отвъд целия осезаем свят се простира една „по-истинна“ реалност, която го управлява, но чие то съществуване можем да осъзнаем единствено с помощта на шесто чувство. А шестото чувство ни се дава именно от идеологията, от специфичните идеологически внушения, насаждани в образователните институции, изградени най-вече с цел да възникнат „политически бойци“ — в нацистките *Ordensburgen* или в школите на Коминтерна и Коминформа. Пропагандата на тоталитарното движение също допринася за откръсване на мисълта от онита и действителността. Тя винаги се е стремяла да извъли всяко реално обществено събитие със скрит подтекст и да съзира във всеки обществено-политически акт таен номисъл. Веднъж завзели властта, движенията продължават да изменят действителността в съответствие с идеологическите си твърдения. Идеята за врага бива изместена от понятието конспирация, в резултат на което в човешките представи реалността — и истинската неприязнь, и истинското приятелство — вече не се преживява и възприема такава каквато е, а механично се приема като знак за нещо друго.

Трето, тъй като идеологите нямат власт да преобразуват действителността, те успяват да откръснат мисълта от онита посредством определени доказателствени методи. Идеологическото мислене подрежда фактите в абсолютна логическа последователност, като заночва от аксиоматично приета предпоставка и неотклонно извлича всички следващи изводи от нея — т. е. процедурира с несрещана в реалността последователност. Дедукицията се прилага логически или диалектически, като и в двата случая предпоставя последователно излагане на доводи, които, изложени като процес, би трябвало да са в състояние да разкрият движението на неподвластните на човека процеси, природни или исторически. Същността на движението се разкрива с помощта на мисловна имитация, логическа или диалектическа, на законите на „научно“ установеното движение, с които в процеса на имитацията се постига сливане. Идеологическата обосновка, която при всички случаи е един вид логическа дедукиция, съответства на двата упоменати компонента на всички идеологии — движение и откръсване от действителността и онита: първо, защото мисловният ход не противича от онита, а се самозадвиг-

ва и второ, защото трансформира един единствен елемент, очерпан и приет от реално преживяното, в аксиомна предпоставка, оставяйки целия по-нататъшен процес на аргументация свършено откъснат от всякакви преживени събития. Установи ли веднъж своята предпоставка, точката си на отделяне, идеологическото мислене престава да отчита онита и да черпи наука от действителността.

И двамата тоталитарни управници измамно лесно и неусетно трансформират съответните идеологии в оръжие, чрез което всеки техен подвластен сам си налага да не изостава от развитието на терора: приемат идеологията изключително сериозно и се гордеят — единият с висшата си „леденостудена логика“ (Хитлер), другият, с „безпощадната си диалектична мисъл“, извеждайки идеологическите заключения до крайна логическа последователност, която за всеки непредаубден човек е безсмислено „примитивна“ и абсурдна: „отмиращата класа“ се състои от хора, обречени на смърт; „непригодните за живот“ раси следва да се залечат от лицето на земята. И всеки, който се съгласи, че „отмиращи класи“ съществуват, без да приеме следствието от това, а именно, че техните членове трябва да бъдат избити; или че правото на живот до голяма степен се определя от расовата принадлежност на индивида, без да стигне до извода, че „непригодните раси“ подлежат на унищожение, бива смятан просто за глупак или страхливец. Тази необорима логика, като ръководен критерий за действие, просмуква цялата структура и на тоталитарните движения, и на техните ръководства. Тя е заслуга най-вече на Хитлер и на Сталин, които дори само за това, че не добавят и една своя мисъл към идеите и пропагандните лозунги на своите движения, следва да бъдат смятани за гениални идеолози.

За разлика от предишните, тези нови идеологии вече се съредоточават не върху самата „идея“ — класовата борба и експлоатацията на работниците или междурасовата борба и грижата за германския народ, — а върху логическия процес, които би могъл да се развие от нея. По думите на Сталин нито идеята, нито ораторското майсторство, а именно „необоримата сила на логиката покорява напълно [Ленинците] слушателите“. Оказва се, че мощта, която според Маркс се заражда, когато масите прегърнат изцяло идеята, не се крие в самата идея, а в логическата неотклонност, която „подобно на могъщ ластар те върничва отред като в менгеме и си безсилен да се откопчиш от хватката остава ти само да се предадеш или да приемеш неизбежния пълен по-

гром".³ Тази мощ се изявява единствено когато постигането на идеологическата цел — безкласовото общество или господството на расата — е заложено на карта. В хода на осъществяване на целите първоначалната основа на идеологията, върху която те се опират, докато завладеят масите — експлоатацията на работниците или националните аспирации на Германия, — постепенно се претопява и тя сякаш бива погълната от самия процес на реализация: следвайки „леденостудената мисъл“ и „необоримата сила на логиката“, работниците при властта на большевиките естествено забравят и онези свои права, които са им били гарантирани на време на царския деспотиизъм, а германският народ преминава през война, в която изобщо не се взема предвид дори необходимият минимум съображения за оцеляването на германската нация. За идеологическата политика е напълно естествено — при това не като обикновено предателство в името на личния интерес или жаждата за власт — сърязването (работническата класа или германския народ), първоначално родила основната „идея“ (класовата борба като закон на историята или междурасовата борба като закон на природата), да се претопи в логиката, по която съответната „идея“ се осъществява.

Налаганата от тоталитаризма подготовка на жертви и екзекутори, в ролята на заместител на принципа на Монтеско за действие, произтича не от самата идеология, расизъм или диалектически материализъм, а от заложената в нея логичност. Най-убедителният в това отношение аргумент, любим както на Хитлер, така и на Сталин е: Не можеш да кажеш А, без да продължиш с Б, В и така нататък, до последната буква на убийствената азбука. Като че ли именно тук се корени принудителната сила на логичността — в страха ни да не си противоречим, при това до такава степен, че большевикските чисти усияват да заставят жертвите си да се признават виновни за престъпления, които никога не са извършвали, като се разчита на този първичен страх и се разсъждава по следния начин: Всички приехме тезата, че същността на историята е класовата борба, в която ръководната роля принадлежи на Партията. Следователно от историческа гледна точка Партията е неогрешима (или както казва Троцки: „На прав път можем да бъдем единствено със и чрез Партията, защото друг начин да се излезе на прав път ис-

торията не познава).“ В този исторически момент, съобразно със закона на историята, е логично да се извършат едни или други престъпления, които Партията, познавайки закона на историята, е длъжна да накаже. За тези престъпления на Партията са необходими престъпници. Възможно е престъпленията да са известни, но да не се знаят извършителите им. А за Партията по-важното е не да узнае кои са конкретните престъпници, а да накаже простъпките, защото ако те останат ненаказани, историята не само че няма да продължи своя ход, а развитието може да бъде дори възпрепятствано. Излиза, че един обвинен или наистина е извършил вменените му престъпления, или Партията го е призовала да поеме ролята на престъпника — и в единия, и в другия случай той вече се е превърнал обективно във враг на Партията. Ако не се признае за виновен, значи отказва да помогне на историята чрез Партията и става реален враг. Принудителната сила на този довод е следната: ако откажеш, влизаш в противоречие със себе си и това противоречие заличава смисъла на живота ти. Веднъж изрекъл А, този знак вече направлява целия ти живот през последните Б и В, логично породени от А.

Тоталитарните управници разчитат на способността на хората принудително да си самоналагат едно или друго, за да постигнат нужната им постоянна частична мобилизация. Тази вътрешна принуда всъщност е тираничната логичност; на която е в състояние да се противопостави единствено неизкоренимата способност на хората да полагат начало на нещо ново. Тиранията на логичността започва в мига, когато мисълта приема логиката като безкраен процес, на който човек се опира като на първоизточник за собствените си мисли. Подчинявайки се, той се отрича от вътрешната си духовна свобода по същия начин, както прекланяйки се пред вършината тирания, се отказва от свободата си на действие и движение. Свободата като вътрешна човешка способност е тъждествена на способността на подемеш нещо ново, така както политическата свобода е равностепенна на наличието на пространство за движение между хората. Започването на ново начинание е неподвластно на каквато и да било логика или неопровержима дедукция, защото последователната верига от умозаключения предполага, но не формата на предпоставка, единствено себе си като начало. Също както терорът е необходим, за да не се донесе с всяко раждане да възниква и издига глас ново начало, така и самоналожената сила на логичността не позволява на хората да се замислят — а мисленето, възможно най-независимата и непринудена човешка дейност,

³Реч на Сталин от 28 януари 1924 г.; цит. по Лошин, Събрени съчинения, т. 1, стр. 33, Москва, 1947. Любопитно е да отбележим, че „логиката“ на Сталин е едно от малкото му качества, които Хрущов възхвалява в униожителната си реч пред Двайсетия партиен конгрес.

представлява пълна противоположност на принудителния процес на дедукцията. Тоталитарното управление е в безопасност само докато успява да мобилизира индивидуалната сила на хората на хората, с цел те доброволно да си налагат да се включат в гигантското движение на историята или природата, които, както се предполага, използват човечеството за свой материал и не признават нито раждане, нито смърт.

От една страна, принудителността на тоталния терор, който посредством стоманения си обръч притиска масите от изолирани индивиди един към друг и ги подкрепя в свят, превърнал се за тях в пустиня, и от друга, самоналожената сила на логическата дедукция, благодарение на която всеки индивид в самотната си изолация се настройва срещу всички останали, са взаимно свързани и взаимно допълващи се, за да успеят да приведат в действие и да поддържат ръководеното от терора движение. Също както терорът, дори преди още да се е превърнал в тотален и все още представлява просто форма на тирания, срива всички взаимоотношения между хората, така и самоналоженото идеологическо мислене заличава всички връзки с действителността. Подготовката е успешна, когато хората губят всякаква връзка както с околните, така и с обкръжаващата ги реалност, защото едновременно с тези връзки губят и способността си да преживяват и да мислят. Идеалният поданик на тоталитарното управление не е убеденият нацист нито убеденият комунист, а човекът, изгубил способността да различава факт от измислица (т. е. реалността на преживяното), истина от лъжа (т. е. критериите на мисълта).

Въпросът, с който започнахме настоящите размишления и към който се връщаме, е какъв тип съществен онит от съвместното съществуване на хората е просмукан във формата на управление, чиято същност е терорът и чийто принцип за действие е логичността на идеологическото мислене. Очевидно подобна комбинация при предцидентите разнообразни форми на политическо доминиране не е бивала използвана. И все пак същественият онит, на който тя се опира, трябва да е човешки и познат на хората, доколкото дори този възможно най-„оригиналният“ тип държава е породен от човешките нужди, а и по някакъв начин им служи.

* Често се е изтъквало, че терорът има абсолютна власт само над изолирани и настроени един срещу друг индивиди и поради това основна грижа на всички видове тиранично управление е да постигне такава изолация. Тя може да представлява начало-

то на терора, без съмнение тя е и най-плодотворната почва за него и неизменен негов резултат. Тази изолация изглежда е до-тоталитарна, нени отличителен белег е безпомощността на хората, доколкото тяхната сила произтича от съвместните им действия, от „съгласуваното им поведение“ (Бърк). Изолираните индивиди са безпомощни в истинския смисъл на думата.

Изолацията и безсилието, т. е. фундаменталната неспособност за каквото и да било действие, откриват време неизменно са характеризирали формите на тирания. Тираничното управление прекъсва политическите връзки между хората и пречи на потенциалните им възможности да се осъществят. Но все пак не всички връзки между индивидите биват заличени и не всички техни способности, унищожени. Целостната сфера на личния живот способността да преживяваш, да се възпроизвеждаш, да мислиш, остава ненокътната. Но както знаем, стоманеният обръч на тоталния терор не остава никакво място за подобен личен живот, а самоналожената тоталитарна логика заличава у хората способността им да преживяват и да мислят така невъзвратимо, както и възможността им да действат.

Онова, което наричаме изолация в политическата сфера, съответства на така наречената самотност в сферата на обществените отношения. Изолация и самотност не са равнозначни. Човек може да бъде изолиран, т. е. да изпадне в положение, когато не е в състояние да действа, защото няма кой да действа съвместно с него, без да е самотен. Може да бъде и самотен, т. е. да стигне до положение, в което той самият като индивид се чувства лишен от човешко общуване, без да бъде изолиран. Изолацията представлява онази задънена улица, в която хората се озовават, когато политическата сфера на живота им, в чиято рамки те действат заедно, устремени към някаква обща цел, бъде срината. Но изолацията, макар да разрушава силата и способността за действие, не само че не засяга, но и е необходимо условие за всички така наречени творчески човешки дейности. Като *homo faber* човек е склонен да се усамотява с работата си, т. е. временно да напусне света на политиката. Творенето (*poiesis*) (правенето на нещо), за разлика както от действието (*praxis*), така и от обикновения труд винаги се извършва при определено откъсване от общите грижи, независимо дали резултатът е занаятчийско изделие или произведение на изкуството. В такава изолация човек остава насаме със света, възприеман като човешко творение. Едва когато и най-елементарната форма на човешко съзидание, изразяваща се в способността всеки индивид да добавя по нещо свое към общия свят, бъде

унищожена, изолацията става съвършено непоносима. Това може да се случи в свят, чийто върховни ценности се оказват диктувани от обикновения физически труд, т. е. всички човешки дейности са сведени до физически труд. При такива условия се запазва единствено обикновеното трудово усилие, а то всъщност представлява усилието да оцелееш и връзката със света — човешко творение, се е разпаднала. Изолацията човек, останал без място в сферата на политическите действия, бива изоставен и от света на нещата и никой не го е грижа дали той все още е *homo faber* или го гледат просто като *animal laborans* и потребността му да бъде част от „метаболизма с природата“ е без значение. Изолацията му се превръща в самотност. Тирания, основавана на изолацията, общо взето не засяга продуктивните способности на човека. Но тирания над работници, каквото е да речем управлението на робите в древността; автоматично означава управление на самотни, не на изолирани хора и клоии към тоталитаризъм.

Ако изолацията се отнася само до политическата сфера на живота, самотността засяга човешкия живот като цяло. Тоталитарното управление, както и всички форми на тиранично управление, е немислимо, ако не срине обществената сфера на живота, т. е. ако не смаже политическите способности на хората, като ги изолира един от друг. Тоталитарното господство обаче, в качеството си на тини управление, за пръв път не се задоволява с този вид изолация, а смазва и сферата на личния живот на индивидите. То се основава върху самотата, върху усещането, че изобщо не принадлежиш към този свят, което е един от най-крайните и отчайващи онити, поднасяни на човека.

Самотата, общата основа за терора, същината на тоталитарното управление, а за идеологията или логичността — етап от подготовката на изпълнители и жертви — е тясно свързана с усещането, че си изтъргнат от своята среда и излишен: проклятието, надвиснало над съвременните маси още от началото на индустриалната революция, изострило се осезателно с разцвета на империализма в края на миналия век и с разпада на политическите институции и обществените традиции в наши дни. Да те изтъргнат от средата ти ще рече, че за теб няма място в света, признаван и гарантиран от други; да си излишен, ще рече, че изобщо не принадлежиш към този свят. Изкореняването може да бъде предпоставка за усещането, че си излишен, също както изолацията може (но не бива) да е предпоставка за самотност. Сама по себе си, независимо от актуалните исторически причини и новата роля в политиката, самотата е едновременно

менно противоположност на същностните условия на човешката участ и едно от основните преживявания в живота на всеки индивид. Дори усещането за материално съществуващ и сетивно поднесен свят зависи от връзката между отделния индивид и останалите хора, от общия начин на чувстване (здравия смисъл), защото иначе всеки би останал в рамките на една своя изолирана реалност, поведждаща и измамна. Единствено наличието на общи критерии за здравомислие, което ще рече фактът, че не един индивид, а множество хора населяват земята, ни дава възможност да се доверяваме на непосредствения си сетивен онит. Но е достатъчно да си припомним, че един ден ще трябва да напуснем този общ свят, който ще продължи да съществува както и преди нас, и че ще станем излишни в неговата приемственост, за да осъзнаем какво е самотата — чувството, че всичко и всички са те изоставили.

«Самотата не е равнозначна на усамотяване. Когато се усамотите, вие сте уединен, а самотата е най-осезаема, когато сте сред хора. С изключение на няколко откъслечни бележки, най-често формулирани като парадокс, подобно фразата на Катон (цитиран от Цицерон в *De Republica*, I, 17): *numquam minus solus esse quam cum solus esset*, „биваше ли сам, чувстваше се най-малко сам“, или „никога не беше по-малко самотен, отколкото уединен“ като че ли Ениктет, освободеният гръцки роб философ, пръв посочва разликата между самота и усамотение. Откритието му е донякъде случайно, защото той не се интересува толкова нито от самотата, нито от усамотяването, а се съсредоточава върху състоянието на човек, който е сам — *monos*, в смисъл абсолютно независим. Според Ениктет (*Dissertationes*, кн. 3, гл. 13) самотният човек (*eremos*) е заобиколен от хора, с които обаче не може да установи контакт, или на чийто враждебност е изложен. Усамотеният, напротив, може да бъде „заедно със себе си“, тъй като хората умеят „да говорят със себе си“. С други думи, когато човек се усамоти, той остава „от себе си“, заедно със себе си, което ще рече двама-в-едно, а самотният практически е сам в това едно, изоставен от всички останали. Всеки мисловен процес, в тесния смисъл на понятието, се осъществява в уединение и предпоставя диалог между човека и неговото вътрешно аз, но този диалог не се откъсва от света на близките и познатите му, защото те присъстват във вътрешното му аз, с което човекът води мисловния диалог. Проблемът на уединението е, че тази цялост двама-в-едно се нуждае от другите, за да се превърне отново в едно — непроменен индивид, чиято самоличност е невъзможно да се сбърка с друга. За определянето на

самоличността си човек изцяло зависи от другите и именно всемогъщата спасителна благодат на общуването възвръща на единените тяхната „цялост“, спасява ги от двусмисления диалог на едното, възстановява самоличността и благодарение на това всеки се изразява с уникален глас, принадлежащ на незаменима личност.

Усамотението може да премине в самота — това става, когато човек бъде напуснат от себе си. Отшелниците неизменно са заплашени със самота от мига, в който губят пътя към живителната благодат на общуването, която може да ги спаси от двойствеността, двусмислението и съмнението. От историческа гледна точка тази опасност като че ли става достатъчно очевидна, за да бъде забелязана и регистрирана в анализите на историята, през деветнайсети век. Тя се извява ясно, когато философите, за които единствено единението е начин на живот и условие за работа, започват да недоумяват, че „философията е предназначена за малцина“ и настоятелно да повтарят, че вече никой не ги „разбира“. В това отношение характерен е анекдотът за предсмъртните думи на Хегел, каквито никой велик философ преди него не би могъл да изрече: „Така и никой не ме разбира, освен един, но и него го разбраха грешно.“ Винаги обаче остава възможността самотникът да намери себе си и да поведе мисловния диалог на единението. Сякаш именно това се случва с Ницше в Силс Мариа, когато замисля *Zarathustra*. Две свои стихотворения („Силс Мариа“ и „Aus hohen Bergen“) той посвещава на напразните очаквания и страстния конеж на самотника, докато в миг *um Mittag war es, da wurde Eins zu Zwei... [Nun feiern wir, vereinten Slegs gewiss, das Fest der Feste:] Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!* (Пладне беше, когато Единият стана Двама... Уверени в общата победа, започнахме нишество на нишествата; дойде приятелият Заратуестра, гост на гостите!)

Самотата става непоносима, когато човек загуби собствената си същност, която може да бъде съществена в единение, но потвърдена като самоличност единствено от надеждни и заслужаващи доверие себеподобни. Стане ли това, човек губи вяра и в себе си като събеседник в мисловния диалог, и в елементарното уювание в околния свят, без което какъвто и да било жизнен опит е немислим. Себе си и светът, и способността да се мисли и да се преживява се оказват изгубени едновременно.

Единствената човешка разсъдъчност, която функционира безспорно и без наличието на самоличност, други хора или света като цяло и която е еднакво независима както от натрупания

опит, така и от мисленето, е способността за логическо съждение, тръгващо от самоочевидното. Елементарните правила за осмисляне на неоспорими факти, баналната истина, че две и две прави четири не могат да бъдат приложени грешно дори в състояние на абсолютна самота. Те остават единствената надеждна „истина“, на която хората могат да се опрат, след като загубят взаимните си гаранции и общите си критерии на здравомислие, необходими им, за да могат да се учат от опита си, да живеят и да следват пътя си в общия свят. Само че тази „истина“ е изчерпана от съдържание, дори изобщо не е никаква истина, защото не разкрива абсолютно нищо. (Да определим последователността като истина, както правят някои съвременни логици, би означавало да отречем, че истината изобщо съществува.) Ето защо, когато човек се окаже самотен, очевиден вече не е обикновен похват на интелекта, а става продуктивно и започва да разгръща своя собствена последователност на мисълта. Тези мисловни процеси, отличаващи се със строга самодостатъчна логичност, от която сякаш няма изход, в някаква степен свързани с чувството за самота, както заявява на времето Лутер (а няма човек с по-богат опит по отношение състоянията на усамотяване и самота от него, дръзнали да изрече: „Бог трябва да съществува, защото човек има нужда от някой, комуто да вярва“), в една не много известна бележка към библейската новела „не е добре човек да е сам“. Самотният човек — пише Лутер — „неизменно излъчва всяко свое умосъждение от предходното и в мислите си вижда всичко в най-черни краски“.⁴ Прелюдният екстремизъм на тоталитарните движения, без да има нищо общо с истинската радикалност, се крие именно в тези мисли в „най-черни краски“, в този дедуктивен процес, който винаги излъчва възможно най-тягостните изводи.

В нетоталитарния свят хората биват подготвени за тоталитарно господство именно от чувството за самота, познато като изживяване, характерно за хора, изпаднали в дериверно обществено положение, да речем на прага на старостта, но превърнало се във всекидневие за непрестанно нарастващите маси през нашия век. Безмилостният процес, в който тоталитаризмът гласка и организира масите, напонами самоубийствено богатство от реалността. „Леденостудената логика“ и „моцният ластар“ на диалектиката, който „виримчва като в менгеме“, са един вид последна опора в свят, където вече не можеш да разчиташ на

⁴ „Ein solcher (sic, züsammer) Mensch folgert immer über aus dem andern und denkt alles zum Argsten. B. Eberhaldte Soloffen, „Warum die Einsamkeit zu fliehen?“

никого и на нищо. Извън всякакви взаимоотношения с околните самоличността на човека може сякаш да бъде потвърдена само от вътрешната принуда, чийто единствен смисъл се изразява в неизменно избягване на противоречия. Тя го тласка в стоманения обръч на терора, дори когато човекът е сам, а тоталитарното господство се стреми той и за миг да не остава сам, изключвайки крайни ситуации като тъмничния затвор. Сринайки докрай пространството между хората, притискайки ги един към друг, тоталитаризмът унищожава всякакви потенциални продуктивни възможности на изолацията; насаждайки и възвеличавайки логическото разсъждение на самотника, който съзнава, че би бил окончателно загубен, ако се откъсне от изначалната предпоставка, породила целия процес, той отстранява и минималните възможности самотата да премине в единение, а логиката да се преобрази в мисъл. Сравнена с похватите на тиранията, тази практика сякаш е новооткрит начин да се раздвижи дори пустинята, за да се отприщат нясъчни бури, които да засият и най-отдалечените обитаеми кътчета на земята.

Над политическите условия, при които живеем днес, действително висш опасността от тези опустошителни нясъчни вихри. Заплахата не е в това, че те биха могли да установят един траен свят. Тоталитарното господство, както и тиранията, съдържа в себе си зародиша на собствения си крах. Но също както страхът и безсилието, от които той се заражда, са антиполитически принципи и тласкат хората към състояние обратно на политическата активност, така и самотата и логически — идеологическата дедукция на най-лошото пресъздават една антисоциална ситуация и таят в себе си принци, изобщо губелен за съвместното съществуване на хората. И все пак организираната самотност е значително по-опасна от неорганизираното безсилие на всички, затиснати от тираничната и произволна воля на един единствен човек. Опасността се крие във вероятността да бъде опустошен светът такъв, какъвто го знаем — свят, който сякаш във всяко отношение е стигнал своя край, преди от този край да се е зародило и да се е наложило ново начало.

Във от подобни съображения, които подобно на предсказанията са и безполезна, и неутешителни, остава фактът, че кризата на нашето време и основният онит от нея породиха една съвършено нова форма на управление, която потенциално и в качеството си на неизменна заплаха е много вероятно да се задържи трайно и за в бъдеще, също както други форми на управление, възникнали в различни исторически моменти от различен

основополагащ жизнен онит, са се задържали, независимо от временните поражения: монархин, републики, тиранини, диктатури и деспотични режими.

Но остава още и истината, че в историята всеки край задължително носи в себе си ново начало и това начало представлява обещанието, единственото послание, което краят може да съдържа. А началото, преди да се превърне в исторически факт, всъщност е висшата способност на човека, която в политически аспект е равнозначна на човешката свобода. *Initium ut esset homo creatus est* — „За да постави ново начало, бе сътворен човекът“, казва Августин.³ И това начало е гарантирано от всяко ново раждане, то е неотделимо от всеки човек.

³De Civitate Dei, III, 12, r. 20.